

DEĞERLERDE DERİNLİK-GÜÇ İLİŞKİSİ

İbrahim ÇETİNTAŞ*

Özet

İnsan hem bizzatı bir değer varlığı, hem de var olan değerlerin mihrakıdır ve o, bu vasfını yeryüzüne ilk çıktığı günden bu yana sürdürmektedir. Etik, estetik, epistemolojik veya kültürel anlamda, üretilen hangi değer olursa olsun bu süreçte denklemin bir yanında direnen madde, diğer yanında ise insanın hükmetme iradesine dayalı mücadele gücü vardır. Böylece insan ile çevresi arasındaki ilişkiye dayalı oluşan değerler düzenine yenilerinin eklenmesiyle süreç büyüyerek devam eder. Diğer yandan var olan değerlerin yatay ve dikey derinliğiyle üzerinde yaşayanların niteliği arasında bir paralellik mevcuttur. Bu anlamda birey, devlet veya milletin varlık ve devamlığını sağlayan en önemli faktör var olan manevî birikimin gücü, çeşitliliği ve işlevselliğidir. Bu itibarla milletlerin değersel güç kapasiteleri ile geleceği inşa etme imkânları arasında varoluşsal bir kader birliği mevcuttur.

Anahtar Kelimeler: Değer, Değer Bilimi, İnsan, Manevî Değer, Derin Medeniyet.

Depth - Power Relationship in Values

Abstract

Human is both himself a value being and the source of existing values, and he has maintained this status since first appearing on the earth. Whatever values, ethical, aesthetical, epistemological or cultural one, are produced in this process, on the one side of this equation there is resistant matter, on the other side, there is struggling power of human based on dominating will. Thus, this process, consisted of value system based on the relationship between human and environment, continues to grow being added new things. On the other hand, there is a parallelism between the horizontal and vertical depth of the existing values and the quality of those who lives on it. In this sense, the most important factor which makes existency and permanency possible is the power, diversity and functionality of the existing spiritual accumulation. In this respect, there is an existential unity of fate between the capacity of axiological power of nations and possibility of constructing future.

Key Words: Value, Axiology, Human, Spiritual Value, Depth Civilization.

* Yrd. Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Felsefesi Anabilim Dalı, cetintas68@hotmail.com.

1. İnsan Değer İlişkisi

İnsanî varlık ilk primitif topluluklardan, ülke ve milletlerarası sınırların bile son derece zayıfladığı günümüz post-modern ittifakların olduğu dönemlere kadar geçen süreç boyunca varlığı ve devamlılığını mümkün kılacak fiiller ortaya koymuştur. Bu tarihî akışta, direnen madde veya tabiat ile ona hükmeden irade arasında geçen biteviye mücadelede insan bir yandan, ruhsal ve zihinsel yetenekleriyle yaşadığı evreni anlama veya anlamlandırma içerisine girerken, bir diğer yandan ise çevresiyle kurduğu ilişkilere bağlı olarak işleyen, hayatını kolaylaştırıcı bazı veri veya sonuçlar elde etmiştir. Hem teorik, hem de pratik yönde gelişen bu süreç boyunca insanoğlu üretilen maddî ve manevî değerlerin kaynağı veya mihrakı konumundadır.

Değerlere kaynaklık eden insanı diğer canlı varlıklardan farklılaştıran şey onun bağlı bulunduğu değerler sistematığıdır. Zaman zaman ortaya konulan fiillerle ilgili olarak, *insanî* veya *insanî olmayan* şeklinde ayırmalar yapılmaktadır. Buradaki birinci nitelemenin hedefi insanın biyolojik yapısından ziyade kabul ettiği değerler sistemini esas almaktadır ki zaten bu ifade de zımnen içinde “iyi”, “güzel” veya “doğru” gibi değersel kavramları ihtiva etmektedir. Bu anlamda insanî olan aynı zamanda iyi, güzel veya doğru olandır. İnsanî olmayan veya hayvanî olan ise, yine içinde “kötü”, “çirkin” veya “yanlış” gibi olumsuz anlam içeren bir duruma işaret etmektedir. O halde insanın ontik mevcudiyeti, “değeri olan” veya “değerli olan” şeklindeki terkiplerle ifade edilen varlığa karşılık gelmektedir. İnsanın ne olduğunu belirlemeye yönelik olarak Aristo, bu değer varlığını mantık ilmi açısından; “İnsan akıllı bir hayvandır.” şeklinde tanımlar. Aslında bu tanımlama epistemolojik olarak doğru, ancak aksiyolojik bakımdan eksiktir. Onu bir bütün olarak tanımladığımız zaman akıllı olmasına ilave olarak, *değer üretmesi, bir değere bağlı olması* veya az sonra daha açık şekilde vurgulayacağımız gibi *bizatihi bir değer varlığı olmasını* da hesaba katarak; “Akıllı bir değer varlığı” şeklinde tanımlamak daha isabetli görülmektedir.¹

Bütün dinler veya felsefî sistemlerde insanî varlık, en azından teorik olarak yüksek bir mevkie sahiptir. İslâm düşüncesinde o; “eşref-i mahlûkât”, “zübde-i âlem” veya “âlem-i suğrâ” gibi, içkin

¹ Necati Öner, “Aşkın (Transcendent) Değer Bunalımı”, *Felsefe Yolunda Düşünceler*, MEB Yay., İstanbul 1995, s. 183-184.

âlem içerisinde oldukça müstesna bir konuma işaret eden terkiplerle ifade edilmektedir. Bu bir yandan insanın dünya âlemi içerisinde en üstün, en değerli varlık olma vasfına, bir diğer yandan ise bütün âlemi özünde ihtiva eden yarı aşkın bir hüviyete sahip olduğuna vurgu yapmaktadır. Burada aşkınlık vasfını insanın, duyuşal âlem ile ilâhî, müteâil veya akıl âlemi dediğimiz aşkın varlık alanı arasında ortaç bir görev ifa etmesi sebebiyle kullandık.² Çünkü insanı dinî olarak ele aldığımız zaman Cebrâil'den vahiy alan peygamber, Meşşâî geleneği dikkate aldığımız zaman Faal Akıl'dan ezeli-ebedî hakikatlerin bilgisini elde eden filozof veya irfanî geleneğe baktığımız zaman güçlü sezgileriyle ilâhî hakikatleri kavrayabilen mistik bir sufi olarak, aşkın ile içkin olan arasında bir köprü vazifesi ifa ederken görmekteyiz.

Batı düşüncesinde de buna benzer bir yaklaşımın varlığı göze çarpmaktadır. Orada da hem dinî hem de felsefî düşüncenin başat konularından birisi insanî varlığın mahiyeti, önemi ve âlemdeki konumudur. Bu anlamda örneğin Hegel'e göre insana verilen yüksek değerlerin sebebi, "İnsanın kendini mutlak olarak idrak etmesi ve yine kendini bizzat kendisinin belirlemesidir." Çünkü ona göre; "Medenîleşmemiş insan, tabiat olayları ve güçleri tarafından kontrol edilir. Çocukların her hangi bir ahlâkî iradeleri yoktur; ancak onlara ebeveynleri rehberlik eder. Medenî insan ise (kendisi) tarafından belirlenir ve tümüyle o, olmasını arzu ettiği şeyi yapar."³ Hegel'in insanın, varlık âlemindeki özel konumunu vurgulamak için "Kendini bilmesi" biçiminde dile getirdiği ifade, İslâm düşüncesindeki "Kendini bilen, Rabb'ini bilir." şeklinde ortaya konulan anlayışı çağrıştırmaktadır. Filozofun ikinci vurgusu ise insanın iradî bir varlık olduğu üzerindedir. Çünkü irade, akıl ile birlikte, insanın değer üretme kapasitesinin temelini oluşturan iki önemli nitelikten birisidir. Zira

² Ebû Nasr Fârâbî, *Kitabu Ârâu Ehli'l-Medîneti'l-Fâdila*, thk.: Ali Bumelhem, Beyrut: Dârûn ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut, 1994, s. 82-86; Fârâbî, *Uyûnü'l-Mesâil fi'l-Mantık ve Mebâdî' el-Felsefet el-Kadîme (Mantık ve Eski Felsefenin İlkeleri Konusunda Sorunların Kaynakları)*, çev.: Mehmet Dağ, Fârâbî'nin İki Yapıtı, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Samsun 2003, sayı: 14-15, s. 84-85; İbn Miskeveyh, *Tehzîbu'l-Ahlâk (Ahlâk Eğitimi)*, çev.: A. Şener-İ. Kayaoğlu-C. Tunç, Büyüyenay Yay., İstanbul 2003, s. 255-257; İbn Miskeveyh, "el-Fevzü'l-Aşgar (Küçük Başarı)", çev.: Mahmut Kaya, *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri*, İstanbul 2003, s. 255-257; İhvan-ı Safa *Risâleleri*, c. II, çev.: Abdullah Kahraman, Ayrıntı Yay., İstanbul 2013, s. 319, 320 vd.; Azîz Neseî, *Zübdetü'l-Hakâik (Hakikatlerin Özü)*, haz.: M. Murat Tamar, İnsan Yay., İstanbul 1997, 14, 15 vd.

³ G.W.F. Hegel, *Philosophy of Right*, İng. çev.: S.W. DYDE, Batoche Books, Kitchener 2001, s. 97-98.

insanı, diğer canlı varlıkların hareketlerinden ayırıştırarak, onun eylem veya fiillerine “değer” vasfını kazandıran nitelikler de bunlardır. Dolayısıyla Doğu ve Batı kültürü arasında insana verilen değer bakımından bir paralelliğin var olduğunun altını çizmek gerekir.

Görüldüğü gibi insan sadece değerli bir varlık değil, aynı zamanda bir değer varlığıdır. Bilişsel karakterini de dikkate alarak onun temel amacının; ya bir hakikati araştırmak ki, buradan bilgi veya epistemoloji hâsil olmakta; ya önümüzde bulduğumuz bir şeyi değerlendirmek, ona değer atfetmek, değer vermek veya değer biçmek ya da değer üretmektir ki buradan değerler alanına ulaşılır. Veya üçüncü bir hedef olarak yalnızca var olan bir şeyin tespitini yapar ki buradan da varlığın kavranışı ortaya çıkar. Aslında bahsettiğimiz bu konular felsefenin üç temel alanı olan ontoloji, epistemoloji ve aksiyolojiye karşılık gelmektedir.⁴

178 | db

Ancak hangi tür nitelendirme yapılırsa yapılsın, değerler aynı zamanda ontik bir hüviyete de sahiptir. Çünkü sadece var olan bir şeyin değerinden bahsetmek mümkün olabilir. Bu anlamda değer varoluş alanına aittir; olmayan herhangi bir şeyin değeri de olmaz. Yokluktan bir şey çıkmaz. Var olmayan ancak varlığı var sayılan şeyin hakikatinden bahsedilebilir, ama değerinden bahsedilemez; çünkü yoktur. Değer her şeyden önce bir varoluş veya varlığın tespitidir. Ancak değerler sezgi, duygu, duyum ve akıl ile kavrandıktan sonra kavramlar ve önermelerle ortaya konulur.

Genel olarak değer veya kıymet deyince, kendisine muhtaç olunan, kendisini aradığımız, bizi tamamlayan bir şeyi anlarız. Bizim ihtiyaç duyduğumuz şey bazen yeme, içme düzeyinde duyuşal şeyler; bazen bir tablo veya müziği beğenme gibi daha üst düzeyde ruhsal gereksinimler veya bazen de, bunların da ötesinde aşkın âleme ait bir varlıksal alanın ihtiyacı olabilir; ancak bunlar özü itibarıyla suje-obje ilişkisine bağlı bir durum ortaya koymaktadır. Bir gıdanın, bir tablonun veya müteâl bir muhtevanın ihtiyacımızı karşılaması ihtiyaç süreci bakımından bir fark oluşturmaz.⁵

⁴ Hilmi Ziya Ülken, *Bilgi ve Değer*, Kürsü Yay., Ankara trz., s. 212-213; İonna, Kuçura-di, *İnsan ve Değerleri*, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara 2010, s. 42-43.

⁵ Ülken, *Bilgi ve Değer*, s. 217-218.

2. Değerlerin Oluşum ve Gelişimi

İnsanın doğayla ilişkilerini ayıran sınırların henüz çizilmeyip eşya ile bilinç arasındaki farkın tam olarak temyiz edilmediği ve hala insanın kendini bir bütün olarak tabiatın bir parçası ve devamı gördüğü *boş heyecanlılık* safhası, değerlerin oluşum sürecinde ilk aşamayı oluşturur. Kendini doğanın bir devamı olarak gören bu safhada insan kendine ait ruhî özellikleri tabiata da atfeder. Burada değer, şeylerin içinde gizlenmiş sırlı bir güçtür. Bir şeyin iyi, güzel, doğru veya faydalı olması demek ilgili şeyin içinde gizli ve kutsal bir kuvvenin var olması demektir. İkinci aşamada ise insan, tabiat olaylarından kendini yavaş yavaş ayırıştırır, davranışlarını düzenleyerek, kendini frenler, arzu ve eğilimlerine karşı direnerek kendini yener. *Durdurma* dönemi denilen bu safhanın bir diğer özelliği insanın ruhsal olarak değişen ve maddî olanın üstünde değişmeyen ve aşkın değerlere doğru evrilmesidir. Yetkin değerler âlemi olarak da ifade edilen bu dönemde Allah, yetkinliğin genel adıdır ve eksikliklerini hisseden diğer varlıklar bunu gidermek için ona ulaşmaya çalışırlar. *Kişilik* safhası olarak isimlendirilen üçüncü dönemde ise ihtirasların motive ettiği insan, doğa ve eşyaya tam uyum sağlar ve obje ile suje veya âlem ile kişilik arasında gerçekçi ve makul bir ilişki başlar. Bu safhada ne birinci dönemdeki, tabiatın insan karşısında öne çıkan konumu, ne de ikinci döneme özgü mistisizmin ağırlığı yerine, belli ölçüde ikisini telif eden daha dengeli bir sürecin varlığı kendini gösterir. İşte bu son aşamada değer, ne şeylerin içinde gizil bir kuvvet ne de üstünde, ulaşılmaz bir âlem olmayıp bizatihi eylemlerimizin yöneldiği hedeflerdir. Böylece başta aksiyolojik âleminin üç temel ögesi olan iyi, güzel ve doğru olmak üzere bütün değerler bizzat bizim dünyamızdadır.⁶

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi tabiata karşı verilen mücadeleler neticesi elde edilen ilk değersel bulgulardan anlıyoruz ki insanî varlık ortaya çıktığı dönemlerden itibaren çevresiyle kurduğu ilişkiler neticesi bir yandan üretirek, bir diğer yandan ise önünde hazır bulduğu kalıbın şeklini alarak bütün değersel süreçlerin merkezinde yer almaktadır. Değerlerin olay ve olguları takdir etmek veya onlar üzerinde değerlendirmelerde bulunmak şeklinde bir teorik ve kültür veya medeniyet değerlerinde görüldüğü gibi bunların görünür hale geldiği bir de pratik yanı olduğu anlaşılmaktadır.⁷

⁶ Hilmi Ziya Ülken, *İnsanî Vatanseverlik*, Ülken Yay., İstanbul 1998, s. 109-112.

⁷ Ülken, *İnsanî Vatanseverlik*, s. 108, 109 vd.; Kuçuradi, s. 31.

Değerleri oluşturan kadronun içerisine etikten estetiğe, epistemolojiden tekniğe, siyasetten sosyolojiye veya bunların hepsini karşılayacak şekilde genel olarak kültürden medeniyete kadar insan zihni ve muhayyilesinin ulaştığı yaşamın hemen her alanını içine almaktadır. İnsan değerleri üretirken doğayı kullanmaktadır; ancak hazır bulunan değerler de ona kendi kalıbını vurmaktadır. O halde insanla ürettiği değerler arasında karşılıklı olarak birbirini var eden, şekillendiren veya besleyen dinamik bir süreç mevcuttur.⁸

Burada önemli olan elde edilen manevî birikim veya bilgilerdir; ortaya konulan eser veya davranışlar bunların tezahürüdür. Örneğin biz bir kültürün varlığını, üretilen değersel olgulardan anlarız. Buna göre kişinin şahsında veya dışında ortaya koyduğu değersel öğeler kültür değil, bunun somut hale gelmiş görünümleridir. Bu anlamda herhangi bir mimarî, edebî veya teknik eser birer değer ürünüdür. Bunları yapan kişi onlarla kendisinin veya içinde yaşadığı çevrenin kültürünün bir taşıyıcısıdır ve görevi bunu aksettirmektir. Ancak bütün bu süreçte mühim olan şey pratik olgular üzerinden, geçmiş ile geleceği birbirine bağlayarak, ilgili birey veya toplumun varlık ve devamını teminat altına alan arka plandaki manevî birikimdir. İlgili millet veya devletin ana taşıyıcısı durumunda olan bu birikim geleceğe uzanan yolun işaretlerini verir.⁹

Genel olarak edebiyat, mimarî, dinî inanç, ahlâkî davranış, siyasî görüş veya kullanılan araç gereçler gibi toplumun genel yaşam özelliklerini diğer milletlerden tefrik eden mahallî öğelerin hâkim olduğu kültürel değerler ile bilim, teknik ve sanatsal alanlarında aklî bir terakkinin ürünü olarak ortaya çıkan ve mahalli öğelerin yanında evrensel alanlara da uzanan medeniyet değerleri, milletleri var eden ve ayakta tutan en güvenli ve güçlü zemindir. Ortak millet olma ülkü veya ideali bu zemin üzerinde yaşama imkânı bulur.¹⁰

⁸ Hilmi Ziya Ülken, "Kültür ve Uygarlık" *İnsanî Vatanseverlik*, Ülken Yay., İstanbul 1998 s. 280-281.

⁹ Öner, *Felsefe Yolunda Düşünceler*, s. 36.

¹⁰ Kültür, medeniyet ve bunlara dair değer öğeleri için bkz., Adward B. Tylor, *Primitive Culture*, c. I, John Murray, Albemarle Street, 1871 London, I, 1; J. S. Mill, *Assays on Politics and Society*, University of Toronto, Routledge & Kegan Paul, Canada 1977, s. 121-122; Ziya Gökalp, *Kültür ve Medeniyet, Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, Gençlik Kitabevi Yay., haz.: Eyüp Tosun, İstanbul 2010, s. 17, 18 vd.; Orhan Türkdoğan, *Ziya Gökalp Sosyolojisinin Temel İlkeleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987, s. 12, 13 vd.; Mehmet Şeker, "Medeniyet ve Kültür", *Diyanet Dergisi*, DİB Yay., Ankara 1976, s. 51; A. Faruk Sinanoğlu, "Kültür ve Uygarlık", *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul 2011, c. II, s. 80.

Bu bağlamda özellikle estetik, epistemolojik veya sanatsal değer niteliklerinin ortaya çıkışıyla ilgili olarak İbn Haldun, psikoloji ilmindeki insanın ihtiyaçlar hiyerarşisini andıran tabii bir sürecin varlığına işaret eder. Ona göre akıl ve ruhun işlevsel olduğu bu saydığımız türden değersel niteliklerin oluşumu yeme, içme veya barınma gibi temel ihtiyaçlar karşılandıktan sonra ancak büyük şehirlerde gündeme gelebilecektir. Bu anlamda eğer üretilen ekonomik değer tüketilenin önüne geçerse, ortaya çıkan bu fazlalık, nâtik nefis olan insanın diğer aklı ve ruhî faaliyet alanlarına sarf edilecektir. Bu da ancak Bağdat, Kurtuba, Kayravan, Basra ve Kûfe gibi devrine göre ilim, irfan veya sanat gibi nitelikli değerler bakımından değerler hayli yüksek kültürlerde mümkün olabilecektir.¹¹

İbn Haldun'un bu anlayışı bize, geçtiğimiz yüzyılın ortalarından itibaren temelinde ekonomik kaygılarla dünyanın pek çok ülkesine göç eden Türk insanının aşağı yukarı iki kuşak sadece temel ihtiyaçlarının temini ile meşgul oldukları, bunun dışında aklı ve ruhsal hemen hemen hiçbir faaliyet içerisine girmedikleri süreçleri hatırlatmaktadır. Çünkü onun yukarıdaki yaklaşıma paralel olarak bu insanlar da yeme, içme ve barınma gibi temel ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra daha ziyade üçüncü kuşak üzerinden ilmi, sanatsal, sportif ve sosyo-kültürel aktivitelerin içerisine girdikleri görülmektedir.

İnsanın epijektif dönemlerden itibaren kültür, medeniyet veya diğer aksiyolojik somut olgularla daima yeni şeyler ürete geldiği anlaşılmaktadır. Çevreyle kurduğu ilişki neticesi insan hem akıl ve iradesiyle maddeye şekil vererek değer üretirken, hem de önünde bulduğu hazır manevî birikimin ruhunu alarak çevrenin şekillendirmesine açık hale gelmektedir. Varlık verme veya alma şeklinde karşılıklı ilişkiye bağlı olarak insan benliği üzerinden, geçmişten gelip yeni formlara bürünerek geleceğe doğru akan bu manevî miras toplum veya milletlerin varlık ve devamlılığını sağlayan en temel özdür. Özgün bir millet veya devlet olma bilinç ve şuuru bu öz beslemektedir. Millet fertleri buradan beslendiği oranda köklerine olan aidiyet hissini canlı ve güçlü tutacaktır. Bu noktada ortaya çıkan bu değersel olgularla insan veya toplumların ekzistansiyel ilişkisi ve bunun doğurduğu sonuçlar önem kazanmaktadır.

¹¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, c. II, çev.: Süleyman Uludağ, Dergâh Yay., İstanbul 1991, s. 941, 1018, 1019 vd.

3. Değerlerde Derinlik-Güç İlişkisi

Tarihi süreç içerisinde kendine özgü yerini almış her büyük medeniyet, millet veya kültür, temelinde varlığı ve devamlılığını mümkün kılan güçlü, derin ve etkin bir değerler sistematiğine sahiptir. Bu değerler ilgili milletin fertlerine bireysel, toplumsal ve evrensel ölçekli yaşam süreçlerinde yol göstererek, onları sevk ve idare eder. Bu birikim ilgili medeniyet veya toplumun gelecekte karşılaşması muhtemel savaş, doğal afet, yangın, salgın hastalık veya ekonomik kriz gibi zaman zaman sarsıcı, yıpratıcı ve hatta tümüyle yok edici muhtelif problemlerle mücadele etmesi için en zengin hazine mesabesinde. Ontik mevcudiyet ve süreklilik için, değişenin arkasındaki sabit olan, güncel rağmen baki kalan, ferleri değil bir bütün olarak milleti temsil eden bu manevî cevher hayatî bir öneme sahiptir.¹²

Kültür veya medeniyetler binlerce yıllık süreçler sonunda oluşan beşerî birikimler üzerinde doğar. İlgili milletin fertlerinde beliren yeni şeyler yaratma kabiliyeti yine bu alan içerisinde güçlenerek, gelişir. Kültür ve medeniyet değerleri bakımından yüzeysel olan coğrafyalarda ne ilim, irfan ve sanatsal eser üretilir, ne güçlü insanlar yetişir, ne de bu alanlar üzerinde yaşayanların bugünü ve yarını güvence altına alınabilir. İşte insan ve cemiyetlerdeki zihinsel ve ruhsal doğuş, gelişim ve yetkinleşme süreçleri ancak bunu ortaya çıkaran medenî kültür havzalarında gerçekleşebilir. Oldukça iddialı bir söylem olan *medeniyet kurma* işi ancak çok güçlü köklere sahip kadim kültürler üzerinde gerçeklik kazanabilir.¹³

Nasıl ki bireysel anlamda sahip olunan insanî tecrübe, mihnet ve kriz hallerinde kişiyi bulunduğu durumdan selamete çıkaracak gerekli bilgi ve tecrübeyi sunabiliyor ve onu kurtarıyorsa, büyük millet veya kadim kültürlerin birikimleri de onlara, hem içinde buldukları kriz hallerinin çözümü yolunda yeterli malzeme sunacak, hem varlığını korumak için gerekli tecrübeyi ortaya koyacak, hem de üzerinde yaşayan insanların gelişip, geleceğe daha güvenli bakmasını sağlayacaktır. Çok yönlü değişimlere rağmen devletler veya toplumları canlı bir organizma olarak ayakta tutan tümel öz,

¹² Necati Öner, "Milli Zihniyet ve Milli Birlik", *Felsefe Yolunda Düşünceler*, MEB Yay., İstanbul 1995, s. 204 - 209.

¹³ Ülken, *İnsanî Vatanseverlik*, 138-139; Bayram Ali Çetinkaya, "Medîne, Medeniyet ve İslâm Medeniyeti, Medîne'den Medeniyete", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, sayı: 22, s. 6.

bu tarihi birikimin zenginliği ve derinliğidir. Bu bakımdan milletlerin sahip olduğu değerler sistemi onlar için varoluşsal bir mahiyet arz etmektedir.

Bu noktada “canlı organizma” ifadesi bize İbn Haldun’un uzviyetçi (organizm) devlet anlayışını hatırlatmaktadır. O, yalnız devletin ömrü ile insanınki arasında bir ilişki kurmaz, aynı zamanda bu siyasal organizasyon ile meydana getirilen uygarlık arasında da, Aristo metafiziğinin form-madde ilişkisini hatırlatan ekzistansiyel bir ilişki kurar. Buna göre şehirlerin içinde gelişen sanatsal, iktisadî, ilmî veya kültürel süreçlerin bir araya gelmesiyle oluşan uygarlık ile devletin mahiyet ve gücü arasında nitel bir paralellik mevcuttur. İbn Haldun bir yandan devletin, şehir uygarlığının bir sureti olduğunu söylerken, diğer yandan da bu uygarlığın, devletin maddesi olduğunu ifade etmektedir. Binaenaleyh bu terkipte uygarlık devleti var eden madde, devlet ise suret veya formdur. Bu anlamda suretin bozulması veya yok olması ile maddenin çözüleceği veya yok oluşa gideceği gibi, madde olarak ifade edilen umranın bozulması veya tümünden yok olması da devlet veya milletin temelini yok edecektir. Onun konuyla ilgili ortaya koyduğu görüşler şöyledir:

db | 183

“Umran için hanedanlık ve mülk, madde için suret mesabesinde- dir. (Devlet umranın sureti, umran da devletin maddesi gibidir). Suret, nevi itibarıyla maddenin varlığını muhafaza eden bir şekilden ibarettir. (Maddeler, sahip oldukları şekiller vasıtasıyla, birbirinden seçilir ve ayırt edilirler). Hikmet ilminde (ve felsefede) “Bu ikisi yekdi- ğerinden ayrılmaz” diye, sabit olmuştur. İmdi umransız hanedanlık, (medeniyetsiz devlet) tasavvur olunamaz, hanedansız ve mülksüz (devletsiz) umran ise, mümkün değildir... Bu ikisi (umran ile devlet) birbirinden ayrılmaz iki şey olduklarına göre, aşikârdır ki birindeki bozukluk diğerine de tesir ve sirayet edecektir. Nitekim birinin yok olması da öbürünün yokluğuna tesir eder.”¹⁴

Demek ki devletin yapısında terakki veya tedenni yönünde ortaya çıkması muhtemel farklılaşmalar umran veya uygarlığın varlığını etkileyeceği gibi, uygarlık üzerindeki değişimler de aynı şekilde millet veya bunun siyasal organizasyonu olan devletin varlık ve bekası üzerinde varoluşsal bir işlevselliğe sahip olacaktır. Çünkü devlet, umranın suretidir; bu anlamda maddesi olmayan formun

¹⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, c. II, s. 885.

varlıktan gideceği gibi, medeniyeti yok olan devlet veya milletin de yok olacağı kaçınılmaz hale gelecektir.¹⁵

Devlet veya millet ile medeniyet arasındaki madde-form ilişkisini andıran kader birliği salt teorik planda kalan mücerret bir ide-den ibaret de değildir. Birbirini var eden bu iki varlık alanı arasındaki sıkı münasebetin pratik alanda da kendini gösteren daha başka yansımaları mevcuttur ki bunlar ilgili medeniyet üzerinde inşa edilen sanatsal veya mimarî eserlerdir. Çünkü özellikle şehirlerdeki bu tür eserlerin estetik veya epistemolojik güç ve derinliği, ilgili millet veya devletin o alandaki birikim veya ihtişamının nişanesi mesabesinde olacaktır.

*“Bir devletin tüm eserleri, o devletin aslındaki kuvveti nisbetindedir. Sebebi şudur: Eserler ve abideler, başlangıçta devletin vücuda gelmesine esas teşkil eden kuvvete istinaden meydana gelir. Eserler işte bu kuvvet miktarınca ve nisbetinde olur. Büyük heykeller ve devlete ait binalar (abide ve saraylar) bu cümledendir. Bu gibi eser ve abideler sadece devletin ve hanedanlığın aslındaki kuvveti nisbetinde vücuda gelir.”*¹⁶

184 | db

Felsefe, ilim, irfan, kültür, sanat veya bediiyat gibi olgulardan oluşan bu aksiyolojik alan ilgili milleti geleceğe taşıyacak kudrete sahip yeni kuşakların yetişmesi için de güvenilir ve sağlam bir veri alanı olacaktır. Doğu veya Batıda, ürettiği değerlerle insanlığın medarı iftiharına haline gelmiş çığır açan (epoch making) büyük insanların güçlü ve derin ilmî ve kültürel havzalarda ortaya çıkmış olmaları tesadüfî olmasa gerekir. Esas itibarıyla ülke insanının gücü, toplum veya devletin gücü mahiyetindedir. Ve edindiği veya ürettiği değerler bakımından yüzeysel olan herhangi bir insanın, devlet veya milletin kümülatif gücüne ekleyeceği pek fazla bir şey olmayacaktır.¹⁷

Bu bağlamda sahip oldukları değerlerin muhtevası bakımından aralarında çok büyük farklar olmamasına karşın kıta Avrupası ile

¹⁵ Ahmet Arslan, *İbni Haldun'un İlim ve Fikir Dünyası*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1987, s. 144-145.

¹⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, c. I, s. 505-506.

¹⁷ Hilmi Ziya Ülken, “Bediî Değerlerin İctimaî Rolü”, *Yıllık Araştırmalar Dergisi* c. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1957, s. 32; Ülken, *İnsanî Vatanseverlik*, s. 215, 216 vd.; Alparslan Açıkgöç, “Bilim, Teknoloji, Kalkınma ve Felsefenin Toplumdaki Yeri”, *Türkiye Felsefe, Mantık, Bilim Tarihi Sempozyumu*, Ülke Yay., Ankara 1991, s. 161-164.

Birleşik Devletler'in insan ve toplum yapısında değerler bakımından dikkat çekici bazı noktalar mevcuttur. Buna göre birinci grubu oluşturan devletler topluluğu değer algısı bakımından ikincisine göre daha güçlü, ilkeli, kuralcı ve hatta daha muhafazakâr bir görüntü veya üslup ortaya koymaktadır. Bu fark kendini aile içi ilişkilerden, iş hayatına, kilise ile olan münasebetlerinden her yönüyle modern iletişim araçlarını kullanma biçimlerine kadar hemen her alanda belirgin bir şekilde hissettirmektedir. Bu farklılığı yaratan nedenlerden en azından birisinin, kıta Avrupası ülkesinde yaşayan insanların değersel algılarını yaratan tarihî derinlik ve genişlikte aramak gerekmektedir. Büyük ölçüde Birleşik Devletleri kuran ve kültürel olarak besleyen asıl gücün Avrupa milletleri olduğu¹⁸ dikkate alınırsa, derinlik veya genişlikle neyi kastettiğimiz daha iyi anlaşılacaktır. Dolayısıyla değerlerdeki bu uzamsal ve zamansal nitelik yalnız birey veya devletin bekası için değil aynı zamanda toplum ve aile düzeninin sağlıklı ve güçlü temellere oturması bakımından da önem arz ettiğini söylememiz mümkündür.

Yukarıda insanı, *akıllı bir değer varlığı* olarak tanımladığımız gibi, onun ürettiği değerler üzerinde de bir ayırma gitmemiz yerinde olacaktır. Buna göre nefsanî varlıklar içerisinde sadece insanın faaliyetleri için *değer* kavramını kullanırız. Hayvanların ne davranışları ne de yaşamsal koşullarını temin etmek için ürettikleri değersel bir nitelik taşımaktadır. Ayrıca tümüyle insiyakî motiflerle hareket eden hayvanlar için takip ettikleri uygulamalar tek başına yeterli olabilir; ancak kendi yapısına paralel olarak ürettiği değerler bakımından da herhangi bir alt veya üst limitle sınırlandırılmayan insanî varlık için, en az bu birikimin varlığı kadar işlevselliği, gücü ve sağladığı güven de önem arz etmektedir.

Esasen yeryüzünde söylenmemiş söz yok gibidir. Sürece yeni katılanlar önünde buldukları malzemeyi yeni bir anlayışla ele alıp, kendinde olanı ekler ve geleceğin kültür veya medeniyet mimarisini inşa etmek üzere insanlığa sunar. Bu anlamda insanlığın ulaştığı medeniyet seviyesinin din, dil, ırk ve iklim farkı gözetmeksizin her milletin belirli oranda katkılarıyla oluştuğu göz ardı edilemez. Bu bakımdan ortaya çıkan bu beşerî birikime tümel insanın var ettiği *kutsal bir emek birikimi* olarak bakmak isabetli olacaktır. Örneğin, ihtişamıyla övünülen bugünkü Batı medeniyetini, Haçlı Savaşlarından başlayıp, Rönesans ve Reform süreçlerini geçerek nihayet Müs-

¹⁸ Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi*, İzmir İlahiyat Fakültesi Yay., İzmir 2012, s. 7.

lûman düşünürlerin de oldukça yaygın ve etkin katkılarıyla Fransız Devrimi ve Aydınlanmaya ulaştıran yaklaşık bin yıllık beşerî birikimi ciddî şekilde anlayıp, analize tabi tutmadan açıklamak mümkün değildir.¹⁹

Benzer şekilde çok sık olarak bir Yunan mucizesinden bahsedilir. Ancak bu anlayış problemlidir. Çünkü eski Anadolu, Fenike, Mısır süreçlerini anlamadan eski Yunan'ı; Hint, İran, Nesturî köklerine ait süreçleri anlamadan Türk Uygur uyanışını; Yunan, Hint, Nesturî, Yâkubî mirasını görmeden İslâm uyanışını; İslâm, Yahudi, Yunan kültürünü anlamadan yukarıda da gönderme yaptığımız gibi bugünkü Batı medeniyetini anlamak mümkün değildir. Eğer Yunanlılar, Uygurlar, Müslümanlar veya Batı, insanlık için yeni bir şeyler ortaya koydu ise bu, üzerinde doğdukları köklü kadim kültürel gelenek sayesinde mümkün olmuştur.²⁰

Buradan hareketle Türk milletinin Anadolu'ya yerleşmeden önceki süreçte ortaya çıkan göçebe yaşam tarzının, onun ilmî ve kültürel gelişimi üzerinde olumsuz bir etkiye sebep olduğunu söylemek yanlış bir değerlendirme olmaz. Çünkü Çin, İran, Mısır, Hint, Grek veya Cermen halkları gibi kadim kültür ve medeniyetlere ev sahipliği yapan toplumlara bakıldığında zaman buldukları topraklarda kökü binlerce yıla uzanan yerleşik hayatların izleri görülür. Ayrıca ilave etmek gerekir ki Türklerin, Anadolu Selçuklulardan Beyliklere, oradan Osmanlı ve Cumhuriyete kadar geçen süreçte en özgün ilmî, tarihî ve kültürel eserlerini de yaklaşık bin yıldır mukim durumda oldukları bu yarımadada ürettikleri göz ardı edilmemelidir. Bu bakımdan yerleşik düzenin ömrü ile değersel derinlik arasında da birbirini destekleyen bir bağıntının varlığından söz edilebilir.

Burada bir noktanın altını çizmek gerekir ki, o da *muasır medeniyet* terkinbine yüklenen anlam etrafında ortaya çıkan çelişkidir. Aslında bu ifadenin bugün pek çok kişinin zihninde çağrıştırdığı

¹⁹ Osman Turan, "Medeniyetin Müşterek Kaderi", *İslâm Medeniyeti Dini, İlmî, Fikrî Aylık Mecmua*, İstanbul 1973, c. III, sayı: XXXI, s. 4.

²⁰ Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devrinde Tercümenin Rolü*, Ülken Yay., İstanbul 1997, s. 15. Bu konuda ayrıca bkz., Hilmi Ziya Ülken, *İslâm Düşüncesi*, Ülken Yay., İstanbul 2000, s. 21; Mehmet Vural, "İslam Felsefesi Özgün Müdür", *İslam Felsefesinin Özgünlüğü*, Elis Yay., Ankara 2009, s. 10; Mehmet Bayraktar, "İslâm Felsefesinin Özgünlüğü Üzerine", *İslam Felsefesinin Özgünlüğü*, Elis Yay., Ankara 2009, s. 17, 18 vd.; Hilmi Ziya Ülken-Samir Amin, *Doğu Uygarlığının Yükselişininin Tarihsel Nedenleri*, Kaynak Yay., İstanbul 2009, s. 9-10; M. Türker Küyel, "Değer ve Fârâbî", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1975, c. XX, s. 73-74.

anlam, daha ziyade Batı toplumlarının kendi ürettikleri, onlara özgü bir muhtevaya işaret ettiği yanılığısıdır. Oysa yukarıda da ifade ettiğimiz gibi bu birikim, insanlığın müşterek çabasının bir ürünüdür ve herkesin bunun oluşmasında nisbî bir katkısı vardır. Hiç kuşku yok ki bu birikimin meydana gelmesinde Müslüman dünyanın da en az diğer milletler kadar katkı sunduğu tartışma götürmez. Ancak burada ilginç olan, ülkemiz de dâhil olmak üzere vasfı Müslüman olan pek çok insan veya toplum, bizim de önemli bir üyesi olduğumuz bu kadim mirasa “ecnebî” veya “yabancı” gözüyle bakarak sırtını dönüyor olmasıdır. Halbuki tarihi oluşum ve gelişim süreçlerine baktığımız zaman bu medeniyette en az Avrupa milletleri kadar bizim de katkımız ve o oranda da kullanma hakkımız vardır.

Sonuç:

Değerlerin ortaya çıkışı ve gelişmesini sağlayan temel aktör insandır. Bu anlamda o bir yandan değerlerin mihrakı veya kaynağı iken, diğer yandan ise bizatihi bir değer varlığıdır. Yani sadece olay ve olguları değerlendirip onlara değer vermekle kalmaz, aynı zamanda değer bizzat kendisidir. Bu yalın gerçeğin Doğu, Batı ayırımı yapmaksızın hem dinlerde hem de felsefi sistemlerde oldukça yaygın ve yüksek bir kabul düzeyi göze çarpmaktadır.

İnsanî varlığın ortaya çıktığı ilk dönemlerden itibaren çevresi ile zihnî ve ruhsal bir ilişkiye girdiği anlaşılmaktadır. Bu süreçte denklemin bir yanında direnen madde, diğer yanında ise insanın hükmetme iradesine dayalı mücadelesi vardır. İnsan hem olay ve olgulara değer vererek, değer atfederek, değer biçerek veya bunları bizzat pratikler şeklinde üreterek doğaya anlam ve şekil vermekte, hem de önünde hazır bulduğu aksiyolojik birikimin ruh ve zihin kalıplarını almaktadır. Çevre ile kurulan bu alıp verme sürecinin ortaya koyduğu dinamizm aynı zamanda değerlerin oluşum ve gelişim ivmesini de belirlemektedir.

İnsanın akıl, ruh ve iradesiyle ürettiği etik, estetik, epistemolojik veya bütünüyle bunları karşılayacak şekilde kültür ve medeniyet değerlerinin iki boyutu göze çarpmaktadır. Bunlardan birisi değerlerin somut olgular olarak pratik alana yansıyan yüzü, bir diğeri ise bunun arka planında kalan özsel boyutudur. İşte asıl değer hüviyeti taşıyan şey bu pratik olgular marifetiyle, geçmiş ile geleceği birbirine bağlayarak, ilgili birey veya toplumun varlık ve devamını temi-

nat altına alan arka plandaki manevî birikimdir. Burada önemli olan bütün değişimlerin arkasındaki baki kalan, güncel zaman ve uzamın koşullarına rağmen kadim olan manevî cevher veya özdür. İnsan benliği üzerinden, geçmişten gelip yeni formlara bürünerek geleceğe doğru akan bu manevi miras toplum veya milletlerin varlık ve devamlılığını sağlayan en güçlü ve güvenilir zemin olma hüviyeti taşımaktadır.

Birey, devlet, toplum veya milletlerin ontik mevcudiyeti ve devamlılığı ile ait oldukları değerler sisteminin genişlik ve derinlik bakımından nitel karakteri arasında doğru bir bağlantı göze çarpmaktadır. Buna göre ilim, irfan, sanat veya teknik kapasite bakımından güçlü insan veya milletlerin kökleri derin, muhteviyatı çeşitli, niteliği güçlü kültürel ve medeniyet ortamlarında ortaya çıktığı görülmektedir. Kültürel havzalardaki bu derin, çeşitli ve güçlü zemin yalnız bugünü inşa eden bir işleve sahip değil, aynı zamanda gelecek için de güvenli bir zemin oluşturmaktadır. Bu bakımdan bu manevi birikimin bahsettiğimiz bu nitelikleri ile toplum veya milletlerin varlık ve devamlılığı arasında ekzistansiyel bir kader birliği söz konusudur.

Medeniyetlerin de birbirini hem dönemselsel hem de coğrafi olarak etkileyerek veya etkilenererek geliştiklerini söylemek mümkündür. Bu anlamda adından daima sitayişle bahsedilen bir Grek mucizesi veya modern Batı medeniyetini önü ve arkasıyla birlikte değerlendirmeden onlara bu vasıfları vermek, en başta beşeri birikimin ürettiği kutsal emanete haksızlık olacaktır. Bu bakımdan örneğin eski Anadolu, Fenike, Hint ve Mısır medeniyetlerini anlamadan sözüm ona Grek mucizesini veya Haçlı Savaşlarından başlayıp, Rönesans ve Reform süreçlerini geçerek nihayet Müslüman düşünürlerin de oldukça yaygın ve etkin katkılarıyla Fransız Devrimi ve Aydınlanmayı ortaya çıkaran yaklaşık bin yıllık süreci ciddi şekilde anlayıp, analize tabi tutmadan bugünkü Batı medeniyetini açıklamak mümkün gözükmemektedir.

Bu anlamda *muasır medeniyet* terkihiyle ifade edilen ve bugün daha ziyade Batı dünyasına hizmet eden beşerî birikimin oluşmasında en az onlar kadar diğer kadim medeniyetlerin de payı olduğu unutulmamalıdır. Tarih boyunca mevcut tablonun oluşum ve gelişim süreçlerine oldukça kapsamlı ve etkin katkılar sunan Müslümanların, en azından önemli bir kısmının bugün buna sırtını dönüyor olmaları hüznün veren bir çelişki örneği olarak karşımızda dur-

maktadır. Zira bu birikim en az Batı dünyası kadar da Müslümanların bizatihi kendi mirasıdır.

Kaynakça

- Açıkgenç, Alparslan, "Bilim, Teknoloji, Kalkınma ve Felsefenin Toplumdaki Yeri", *Türkiye Felsefe, Mantık, Bilim Tarihi Sempozyumu*, Ülke Yay., Ankara 1991.
- Arslan, Ahmet, *İbni Haldun'un İlim ve Fikir Dünyası*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987.
- Aydın, Mehmet S., *Din Felsefesi*, İzmir İlahiyat Fakültesi Yay., İzmir 2012.
- Bayraktar, Mehmet, "İslâm Felsefesinin Özgünlüğü Üzerine", *İslâm Felsefesinin Özgünlüğü*, Elis Yay., Ankara 2009.
- Çetinkaya, B. Ali, "Medîne, Medeniyet ve İslâm Medeniyeti, Medîne Medeniyete", *İÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul 2010.
- Fârâbî, Ubû Nasr, *Kitabu Arau Ehli'l-Medîneti'l-Fâdila*, thk.: Ali Bumelhem, Dârun ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut, 1994.
- _____, *Uyûnü'l-Mesâil fi'l-Mantık ve Mebâdi' el-Felsefet el-Kadîme (Mantık ve Eski Felsefenin İlkeleri Konusunda Sorunların Kaynakları)*, çev.: Mehmet Dağ, *Fârâbî'nin İki Yapıtı, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 14-15, Samsun 2003.
- Gökalp, Ziya, *Kültür ve Medeniyet, Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, Gençlik Kitabevi Yay., haz.: Eyüp Tosun, İstanbul 2010.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, c. I-II, çev.: Süleyman Uludağ, Dergâh Yay., İstanbul 1991.
- İbn Miskeveyh, "el-Fevzü'l-Asğar (Küçük Başarı)", çev.: Mahmut Kaya, *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri*, İstanbul 2003, 253-260.
- _____, *Tehzîbu'l-Ahlâk (Ahlâk Eğitimi)*, çev.: A. Şener-İ. Kayaoğlu-C. Tunç, Büyüyenay Yay., İstanbul 2003.
- İhvan-ı Safâ *Risâleleri*, c. II, çev.: Abdullah Kahraman, Ayrıntı Yay., İstanbul 2013.
- Kuçuradi, İonna, *İnsan ve Değerleri*, Türkiye Felsefe Kurumu Yay., Ankara 2010.
- Küyel, M. Türker, "Değer ve Fârâbî", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1975, c. XX.
- Mill, J. S., *Assays on Politics and Society*, University of Toronto, Routledge & Kegan Paul, Canada 1977.
- Nesefî, Azîz, *Zübdetü'l-Hakâik (Hakikatlerin Özü)*, haz.: M. Murat Tamar, İnsan Yay., İstanbul 1997.
- Öner, Necati, "Aşkın (Trancendant) Değer Bunalımı", *Felsefe Yolunda Düşünceler*, MEB Yay., İstanbul 1995.
- _____, "Kültür", *Felsefe Yolunda Düşünceler*, MEB Yay., İstanbul 1995.
- _____, "Milli Zihniyet ve Milli Birlik", 201-217.
- Sinanoğlu, A. Faruk, "Kültür ve Uygarlık", *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. II, İstanbul 2011.
- Şeker, Mehmet, "Medeniyet ve Kültür", *Diyanet Dergisi*, DİB Yay., c. XV, Ankara 1976.
- Turan, Osman, "Medeniyetin Müşterek Kaderi", *İslâm Medeniyeti, Dini, İlmî, Fikrî Aylık Mecmua*, c. III, sayı: XXXI, İstanbul 1973.
- Türkdoğan, Orhan, *Ziya Gökalp Sosyolojisinin Temel İlkeleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987.
- Tylor, Adward B., *Primitive Culture*, I-II, John Murray, Albemarle Street, 1871 London.
- Ülken, H. Ziya, "Tarihte Büyük İnsanlar" *İnsanî Vatanseverlik*, Ülken Yay., İstanbul 1998.
- _____, "Bedîî Değerlerin İctimaî Rolü" *Yıllık Araştırmalar Dergisi* I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1957.
- _____, *Bilgi ve Değer*, Kürsü Yay., Ankara trz.

- _____, Amin, Samir, *Doğu Uygarlığının Yükselişinin Tarihsel Nedenleri*, Kaynak Yay., İstanbul 2009.
- _____, *İslâm Düşüncesi*, Ülken Yay., İstanbul 2000.
- _____, “Kültür ve Uygarlık”, *İnsanî Vatanseverlik* (içinde), Ülken Yay., İstanbul 1998.
- _____, *Uyanış Devrinde Tercümenin Rolü*, Ülken Yay., İstanbul 1997.
- Vural, Mehmet, “İslam Felsefesi Özgün Müdür”, *İslam Felsefesinin Özgünlüğü* (içinde), Elis Yay., Ankara 2009.

